

КЕНЖЕӘЛІ ЕРКЕЖАН АЛТАЙҚЫЗЫ

ГЕНДЕРЛІК СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ: ТЕОРИЯ, БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ДАМУ СЦЕНАРИЙЛЕРІ

**8D04101 – «Экономика» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алуға арналған диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Диссертациялық жұмыс тақырыбының өзектілігі.

Қазақстанның нарықтық экономикаға өтуі әлеуметтік-экономикалық мәселелердің кең ауқымын тудырды, олардың ең маңыздыларының бірі – халықты жұмыспен қамту мәселесі. Қазіргі еңбек нарығы еңбек қатынастарының жаңа сапасын және қатысушылардың өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделуін талап етеді. Дегенмен, бірқатар шешілмеген мәселелер, соның ішінде еңбек ресурстарын жеткіліксіз тиімді пайдалану, жұмыссыздықтың өсуі, тұрақты жаппай кедейлік, төмен жалақы алатын салаларда әйелдердің жоғары шоғырлануы, тік және көлденең сегрегацияда көрінетін гендерлік асимметрия бар.

Жұмыспен қамту мәселелері құрылымында әйелдердің мәртебесі ерекше орын алады. Қазақстандағы әйелдер еңбегінің қазіргі жағдайы негізінен экономикалық трансформация кезеңіндегі әлемдік тәжірибеге тән үлгілерді қайталайды. Әйелдер еңбегіне сұраныстың жоғары болуына қарамастан, оның құны әлі де төмен бағаланбайды. Әйел еңбегінің ерекше сипаты кәсіби жауапкершілікті отбасылық және шаруашылық міндеттерімен үйлестіру қажеттілігін, сондай-ақ әйелдерге «дәстүрлі» кәсіптерді табанды түрде беруді көздейтін «қосарланған жұмыс» құбылысында көрінеді, бұл үй рөлдерінің кеңейтілуі ретінде қабылданады. Бұл жағдай әртүрлі деңгейде, атап айтқанда, қоғамдық санада, жұмыс берушілердің басқару тәжірибесінде және әйелдердің өздерінің көзқарастарында әйелдер еңбегіне деген қоғамдық көзқарасты қалыптастыратын гендерлік стереотиптерді жаңғыртумен тығыз байланысты. Стереотиптер индивидтердің әлеуметтену факторы ретінде әрекет ете отырып, тұрақты мінез-құлық үлгілерін қалыптастыра алады, бірақ сонымен бірге жеке көзқарастар мен құндылықтардың өзгеруі арқылы өзгеруі мүмкін. Бұл жағдайдағы басты міндет – еңбек нарығындағы «гендерлік әсердің» әсерін төмендете отырып, жұмыс берушілердің мотивациясына да, қызметкерлердің қарым-қатынасына да әсер ететін тиімді тетіктерді табу.

Соңғы жылдары Қазақстанда гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге және еңбек ресурстарын дамытуға бағытталған стратегиялық құжаттар мен ережелер қабылданып, жүзеге асырылуда. Олардың қатарында «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы, «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңы, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жатады. Әйелдердің құқықтары және балалардың қауіпсіздігі» 2024 жылғы 15 сәуірдегі Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы және Қазақстан Республикасының 2023–2029 жылдарға арналған мәдени саясатының тұжырымдамасы. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылғы 8 қыркүйектегі «Қазақстан жасанды интеллект дәуірінде: қазіргі заманғы сын-қатерлер және олардың цифрлық трансформация арқылы шешімдері» атты Жолдауында еңбек нарығын кешенді жаңғырту, оның ішінде еңбек нарығын кешенді жаңғырту, оның ішінде жұмыс күшіне деген қажеттілікті болжау, жаңа ауқымды бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру қажеттігін атап өтті. цифрлық дәуірдің қиындықтарына төтеп беру. Бұл бағыттар гендерлік кедергілерді еңсеру контекстінде ерекше маңызды, өйткені олар дәстүрлі түрде аз ұсынылып келген цифрлық экономика мен жоғары технологиялық салалардағы әйелдерге мүмкіндіктер ашады. Осылайша, еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптерді зерттеу қазіргі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар мен үкіметтің жоғары деңгейінде қойылған міндеттер контекстінде ерекше өзекті болуда.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Бұл диссертацияның **мақсаты** – Қазақстандағы еңбек нарығының қалыптасуына гендерлік стереотиптердің ықпалын теориялық және әдістемелік негіздеу, сондай-ақ жұмыспен қамтудың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету жағдайында оны дамытудың бағыттары мен сценарийлерін әзірлеу.

Қойылған мақсатқа сәйкес келесі негізгі **міндеттерді** шешу ұсынылады:

- Қазақстандық еңбек нарығындағы ағымдағы жағдайды гендерлік тұрғыдан бағалауды жүргізу;
- гендерлік стереотиптерді талдаудың экономикалық-математикалық моделін жасау;
- Қазақстандағы гендерлік стереотиптерді реттеу мүмкіндіктерін талдау;
- Қазақстандық еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптердің әсер етуінің негізгі бағыттарын анықтау;

- Қазақстандық еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптерді дамыту сценарийлерін әзірлеу;

- Қазақстандық еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптерді шешудің шешімдерін ұсыну.

Зерттеу пәні. Қазақстандағы еңбек нарығының қалыптасуы мен дамуына гендерлік стереотиптердің әсер етуінің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары мен механизмдері.

Зерттеу нысаны. Әйелдер Қазақстанның еңбек нарығындағы әлеуметтік-экономикалық топ ретінде.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негізі қазақстандық еңбек нарығындағы гендерлік айырмашылықтарды жан-жақты талдауды және оларды институционалдық реттеу мүмкіндіктерін айқындауды қамтамасыз ететін сапалық және сандық әдістердің үйлесіміне негізделген. Зерттеу барысында келесі әдістер мен аналитикалық тәсілдер қолданылды:

- Айнымалылардың салыстырмалылығын қамтамасыз ету үшін Z-балы стандарттау;

- Жұмыспен қамту және жұмыссыздық көрсеткіштері арасындағы байланыстарды анықтау үшін Пирсонның корреляциялық талдауы;

- Графикалық әдістер (нүктелік сызбалар, интервалдық графиктер) ерлер мен әйелдердің еңбек қызметі арасындағы айырмашылықтарды визуализациялау;

- Гендерлік асимметрияларды сақтайтын кәсіптік топтарды анықтау үшін парето талдауы;

- Ұқсас динамикасы бар жасырын факторлар мен кезеңдерді анықтау үшін негізгі компоненттерді талдау (PCA);

- Гендерлік стереотиптердің тұрақты конфигурацияларын құру үшін кластерлік талдау (анық емес С-орталары және К-орталары);

- Білім беру ортасы, өзін-өзі бағалау және жұмсақ дағдыларды дамыту арасындағы жасырын байланыстарды анықтау үшін шешім ағашының классификаторы;

- Гендерлік стереотипті реттеу траекториясын бағалау үшін сценарийді модельдеу (PCA және кластерлеу негізіндегі сценарийді модельдеу);

- Әйелдердің жұмыспен қамтылуы, жұмыссыздық, жұмыс сапасы және ЖІӨ арасындағы сызықтық және сызықтық емес қатынастарды анықтау үшін квадраттық регрессиялық талдау;

- Үлгілердің статистикалық маңыздылығын тексеру үшін дисперсияны талдау (ANOVA);

- Акаіке ақпараттық критерийі (AIC), Байес ақпараттық критерийі (BIC) және модель сапасын бағалау және автокорреляция сынағы үшін Дурбин-Уотсон тесті;

- Сызықты еместерді, шекті әсерлерді және деректердің біркелкі еместігін диагностикалау үшін Flexplot Analysis.

Кешенді тәсілді қолдану ерлер мен әйелдердің еңбек ету жағдайындағы тұрақты айырмашылықтарды анықтауға, институционалдық шектеулерді анықтауға, олардың гендерлік стереотиптерді және реттеудің ықтимал бағыттарын қалыптастыру мен таратуға әсер ету моделін құруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық деректер базасы Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының ресми статистикалық мәліметтерін қамтиды, олар жұмыспен қамту, жұмыссыздық, жалақы, кәсіптік құрылым және жұмыспен қамту түрлері бойынша гендерлік бөлу көрсеткіштерін қамтиды. Сондай-ақ, білім беру ортасы мен отбасылық факторлардың жұмсақ дағдыларды дамытуға әсерін және олардың гендерлік стереотиптерді жаңғыртумен байланысын көрсететін Қазақстандағы жоғары оқу орындарының студенттері арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

- Негізгі құрамдас талдау (PCA), кластерлік талдау және жіктеу ағаштарының (Decision Tree Classifier) комбинациясы жұмысқа орналасу мен жұмсақ дағдылардағы гендерлік айырмашылықтарды зерттеу, жасырын қатынастарды ашу және стереотиптерді сақтайтын факторларды құрылымдау үшін алғаш рет қолданылды.

- Квадраттық регрессия, ANOVA, ақпараттық критерийлер (AIC, BIC) және Дурбин-Уотсон тесті арқылы гендерлік стереотиптердің дамуының сценарийлік талдауы әзірленді, бұл макроэкономикалық көрсеткіштерге әйелдердің жұмыспен қамтылуының шекті әсерлерін және сызықтық емес қатынастарды анықтауға мүмкіндік береді.

- Қазақстандық контекстке бейімделген және халықаралық концепцияларды (құбыр теориясы, шыны эскалатор, стереотиптік егу және SAFE моделі) ұлттық нормативтік базамен біріктіретін гендерлік мінез-құлық шектеулерін жаңғыртудың институционалдық моделі («Гендерлік жолдар моделі») ұсынылды.

- Гендерлік стереотиптердің еңбек нарығына әсері жүйеленді: білім беру, жұмыспен қамту нысандары мен сапасы және еңбектің экономикалық мәні, жеке, институционалдық және макроэкономикалық салдарлар арасындағы өзара байланыстарды ашып көрсету. - Тәжірибелік реттеу тетіктері әзірленді:

сценарийлер (негізгі, реформаторлық, трансформациялық), гендерлік еңбекақыдағы айырмашылық индексін енгізу, гендерлік жалақы аудиті, жұмыс орындарын бағалау жүйелері, сондай-ақ кезең-кезеңмен реттеудің жол картасы.

Қорғауға ұсынылған ережелер:

- «Гендерлік стереотиптерді» автордың әлеуметтік трансформацияның ауқымы мен тереңдігіне байланысты әртүрлі дәрежеде түрленетін белгілі бір жынысқа байланысты өмірлік іс-әрекеттің қабылданған нормалары мен ережелерімен қалыптасатын индивидтердің қабылдауы, мақсат қоюы және мінез-құлқы ретінде түсіндіруі;

- құрылымдық түрде ұсынылған аналитикалық матрицалар елдер арасындағы заңнамалық шаралардағы, мәдени нормалардағы айырмашылықтарды және гендерлік стереотиптерді жеңу саясатының тиімділігін көрсетеді;

- талдаудың макро-, мезо-, микро- және интрапсихиялық деңгейлерін біріктіруге негізделген еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптерді зерттеудің көп деңгейлі тәсілі, бұл олардың институционалдық құрылымдар мен ұйымдастырушылық тәжірибелерден тұлғааралық өзара әрекеттестікке және жеке тұлғаның өзін-өзі қабылдауына дейінгі қайта өндіру тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді;

- Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағдайларына бейімделген гендерлік мінез-құлық шектеулерін молайтудың институционалдық моделі ретінде Гендерлік жолдар моделі;

- Қазақстандық еңбек нарығындағы гендерлік стереотиптердің ықпалын төмендету бойынша мемлекеттік мекемелерге, білім беру жүйесіне, бизнес-ортаға бағытталған шаралар кешенін жүзеге асырудың жол картасы.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық маңызы. Теориялық маңыздылығы қазақстандық еңбек нарығында гендерлік стереотиптерді жаңғыртудың тетіктері туралы ғылыми түсініктерді кеңейтуде. Гендерлік айырмашылықтар отбасылық нормалардың, тәрбие ортасының, танымдық көзқарастардың, еңбек жағдайларының дәйекті ықпалының нәтижесінде қалыптасатыны анықталды. Жеке, институционалдық және макроэкономикалық салдарлардың өзара байланысын тұтас түсінуге мүмкіндік беретін стереотиптердің әсері — білім беру, жұмыспен қамту нысандары мен сапасы және еңбектің экономикалық мәні анықталды. Ұсынылған тәсіл гендерлік айырмашылықтар мен еңбек экономикасы бойынша пәнаралық зерттеулердің дамуына ықпал ете отырып, экономикалық-математикалық талдау мен институционалдық теория арасындағы алшақтықты жояды.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық құндылығы. Зерттеудің практикалық маңыздылығы еңбек нарығындағы гендерлік айырмашылықтарды реттеуге және еңбек әлеуетін пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу үшін алынған нәтижелерді қолдану мүмкіндігінде болып табылады. Сценарийлік модельдеу әйелдерді жұмыспен қамту құрылымындағы өзгерістердің салдарын, бейресми жұмыспен қамту деңгейін және ЖІӨ динамикасы мен экономикалық өсу үшін гендерлік жалақы алшақтығын бағалауға мүмкіндік берді. Өзірленген реттеу құралдары еңбекақы бойынша гендерлік айырмашылық индекcін енгізуді, гендерлік аудитті, жұмыс орнын бағалау жүйесін пайдалануды және стереотиптердің әсерін азайтудың қадамдық жол картасын қамтиды. Алынған нәтижелер «Гендерлік саясат-2030», «Қазақстан-2050» және Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы сияқты Қазақстан Республикасының стратегиялық құжаттарын қалыптастыруда, сондай-ақ Тұрақты даму бағыттары бойынша халықаралық міндеттемелерді орындау процесінде пайдаланылуы мүмкін.

Жарияланымдар. Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері 9 ғылыми жұмыста жарияланды. Оның ішінде: ғылыми халықаралық-практикалық конференциялар жинақтарында 2 мақала (1 - шетелдік, 1 - қазақстандық), ҚР ҒЖБМ ҒЖБСҚК ұсынған басылымдарда 6 мақала, Scopus (процентиль 85-тен жоғары) дерекқор тізімінен рейтингтік журналдарда 1 мақала жарияланды.